

De dynamiek van normoverschrijding en normhandhaving

Paul de Beer en Robert Mosch¹

Summary

The dynamics of breaking and upholding norms

Recent debates about rising crime on the one hand and the purported deterioration of values and norms implicitly refer to two kinds of coordination mechanisms. Crime is supposed to be a consequence of deficient material incentives in the form of detection and formal sanctions. Values and norms are related to immaterial incentives caused by informal social supervision, such as feelings of shame or loss of reputation, and by feelings of guilt or repentance, caused by the personal conviction that one ought to behave otherwise. This paper investigates the relationship between rising crime and other breaches of norms on the one hand and the deterioration of both material and immaterial incentives on the other hand by way of a simple rational choice model.

1. Inleiding

In de maatschappelijke discussie van het afgelopen jaar ontmoetten twee thema's elkaar: de veiligheidsproblematiek en de vermeende teloorgang van waarden en normen. Bij het eerste thema gaat het over de stijging van de criminaliteit, de onveiligheidsgevoelens van de burgers en de roep om effectievere en strengere handhaving. Er klinken pleidooien voor meer blauw op straat, meer camera's, hogere straffen, algemene identificatieplicht en zelfs herinvoering van de doodstraf. Het waarden- en normendebat, dat door minister-president Balkenende in 2002 werd aangezwengeld met de leuze 'Fatsoen moet je doen!', is zo breed dat het nauwelijks nader valt te specificeren. Het gaat over opstaan in de tram voor ouderen, agressief verkeersgedrag, vervuiling en verloedering van publieke ruimten, gebrek aan respect voor autoriteit en zinloos geweld en het niet ingrijpen van omstanders. Maar het gaat ook over de vermeende tegenstelling tussen de waarden en normen van groepen met een verschillende culturele achtergrond en de (on)wenselijkheid van een multiculturele samenleving. Ook de gesuggereerde oplossingen zijn zeer divers: van klapdeurtjes bij de metro-ingang en inburgeringscursussen tot onderwijs in sociaal gedrag en meer vrijwilligerswerk.

Dit artikel poogt beide, sterk moreel getinte discussies te verhelderen door ze te bezien vanuit het perspectief van de rationele-keuzetheorie. Controle en wetshandhaving enerzijds en

waarden en normen anderzijds kunnen worden beschouwd als twee typen coördinatiemechanismen om een maatschappij efficiënter te laten functioneren (Den Butter & Mosch, 2003). Oplossingen in de ene sfeer kunnen echter ten koste gaan van de coördinatie in de andere sfeer. Strengere justitiële handhaving zou de internalisering van waarden en normen door burgers kunnen ondermijnen. Beide thema's dienen daarom in onderlinge samenhang te worden gezien. Dit artikel concentreert zich voornamelijk op de relatie tussen normen en gedrag en niet op waarden. Waarden – algemene opvattingen over wat het goede is – zijn doorgaans zo abstract dat zij niet een bepaald soort gedrag voorschrijven. De aanleiding voor de huidige maatschappelijke discussie is veeleer gelegen in het 'normloze' gedrag van burgers dan in het al dan niet delen van dezelfde waarden (WRR, 2003). Het waardenaspect van het 'waarden en normen'-duo biedt dan ook weinig aanknopingspunten voor een verheldering van het debat. Het probleem heeft voornamelijk betrekking op maatschappelijk ongewenst gedrag dat zich voordoet indien de gemeenschappelijke normen – de concrete gedragsregels van de groep – worden overschreden of overtreden.

2. Coördinatiemechanismen voor individueel gedrag

2.1 Vier typen prikkels

De rationale-keuzetheorie veronderstelt dat menselijk gedrag wordt gestuurd door 'prikkel's. Dit zijn de kosten en opbrengsten van een bepaald gedrag. De aard van de prikkels kan verschillen. Men kan allereerst een onderscheid maken tussen 'materiële' en 'immateriële' prikkels (figuur 1). Materiële prikkels bestaan uit 'objectieve', formele beloningen en straffen, bijvoorbeeld in de vorm van een geldprijs, een boete of een gevangenisstraf. Immateriële prikkels zijn meer 'subjectief' en 'moreel' van aard. Het gaat bijvoorbeeld om lofprijzing of misprijzende opmerkingen door omstanders of uitsluiting uit een groep. Hoewel het onderscheid in de praktijk vaak niet zo scherp is, is het voor een eerste analyse niettemin verhelderend. Later in dit artikel komen juist de samenhang en overlap tussen beide typen aan de orde.

Figuur 1. Vier typen prikkels voor individueel gedrag

		Aard van prikkels	
		Materieel	Immaterieel
Bron van prikkels	Extrinsiek	(4) Formele normen: juridische sancties	(3) Informele normen: sociale sancties
	Intrinsiek	(1) Afwezigheid normen: materieel eigenbelang	(2) Geïnternaliseerde normen: gevoelens

Een tweede onderscheid betreft de bron van de prikkels. Deze kan zowel extrinsiek als intrinsiek zijn. Een extrinsieke prikkel komt van buiten het individu en wordt door anderen gegeven. Dit kunnen formele gezagsdragers zijn (in geval van materiële prikkels, kwadrant 4 in figuur 1), maar ook leden van de informele sociale groep (de *peer group*) waarvan men deel uitmaakt (in geval van immateriële prikkels, kwadrant 3). De bron van een intrinsieke prikkel is de persoon zelf. De eigen 'gevoeligheid' bepaalt hoe sterk men op een prikkel reageert. De klassieke *homo economicus* uit de economische theorie (kwadrant 1) weegt alleen de kosten en baten van de eigen handelingen voor het eigen welbevinden af, zonder acht te slaan op de instemming of afkeuring van anderen. Een moreel zeer hoogstaand individu daarentegen handelt louter op grond van de eigen morele afwegingen van goed en kwaad en is in die zin ook niet gevoelig voor het oordeel van anderen (kwadrant 2). De vier kwadranten in figuur 1 zijn ideaaltypische situaties. Individueel gedrag wordt in de praktijk nooit bepaald door één type prikkels, maar door een combinatie van deze vier.

2.2 Sociale dilemma's

Het rationele gedrag van individuele personen kan resulteren in een maatschappelijke uitkomst die niet optimaal is, ook niet voor de rationeel opererende individuele burgers. Er is dan sprake van een maatschappelijk coördinatieprobleem.

Twee hoofdtypen hiervan zijn het zuivere coördinatieprobleem en het gevangenendilemma. Een voorbeeld van het zuivere coördinatieprobleem is weergegeven in figuur 2. Stel, er zijn twee personen, A en B, die kunnen kiezen of ze Nederlands of Engels zullen spreken. De keuze op zichzelf is niet van belang, maar wel de coördinatie. Als ze elk een andere taal kiezen, is hun opbrengst 0 doordat ze niet met elkaar kunnen communiceren. Als ze dezelfde taal kiezen is hun opbrengst daarentegen positief (in dit voorbeeld: 2). Een ander bekend voorbeeld van een coördinatieprobleem is de keuze tussen links en rechts houden in het verkeer. In geval van een louter individuele afweging, waarbij men geen rekening houdt met de keuze van de ander, kan de uitkomst suboptimaal zijn: men verstaat elkaar niet of botst op elkaar. Coördinatie van de keuze van beide personen kan dit probleem oplossen. Inhoudelijk kennen beide keuzen geen specifieke voor- of nadelen, maar het is wel van groot belang dat ieder dezelfde keuze maakt.

Figuur 2. Zuiver coördinatieprobleem

		Gedrag B	
		Nederlands	Engels
Gedrag A	Nederlands	2, 2	0, 0
	Engels	0, 0	2, 2

Een bijzonder type coördinatieprobleem is het gevangenendilemma (zie figuur 3). Hierbij is ook de inhoud van de keuze van belang. Stel dat twee personen kunnen kiezen of ze in hun levensonderhoud willen voorzien door te produceren of door te stelen. Het maatschappelijke optimum wordt bereikt als beiden produceren, maar voor elk individu afzonderlijk is het lucratiever om te stelen, ongeacht wat de ander doet. Zonder coördinatie is het voor beiden rationeel om te stelen, terwijl het voor de maatschappij (en voor henzelf) efficiënter zou zijn als beiden zouden produceren.

Figuur 3. Gevangenendilemma

		Gedrag B	
		<i>Produceren</i>	<i>Stelen</i>
Gedrag A	<i>Produceren</i>	2, 2	0, 3
	<i>Stelen</i>	3, 0	1, 1

2.3 Veiligheid en handhaving: materiële prikkels

De discussie over veiligheid en handhaving heeft voornamelijk betrekking op de linkerkolom van figuur 1. In deze kolom wordt de mens gezien als een rationeel handelend wezen dat zich laat leiden door materiële prikkels en zich gedraagt als de *homo economicus* in de meest zuivere vorm (kwadrant 1 in figuur 1). Ieder individu berekent welk gedrag het hoogste nut oplevert in termen van materiële kosten en baten, en volgt consequent die strategie. Men laat zich daarbij niet afleiden door emoties of sociale druk. Het nastreven van materieel eigenbelang staat voorop. Deze extreme – en niet realistische – situatie is vergelijkbaar met de mens in de Hobbesiaanse natuuroestand van een oorlog van allen tegen allen. Deze basis-prikkelstructuur kan leiden tot de coördinatieproblemen die zijn geschetst in figuur 2 en figuur 3.

De geëigende instantie om dit coördinatieprobleem op te lossen is de staat, die wetten en regels kan uitvaardigen en deze door het justitiële apparaat kan laten handhaven om het rationele individuele gedrag te corrigeren (kwadrant 4 in figuur 1). Hiertoe legt de overheid (Hobbes' Leviathan) *formele normen* op aan individuele burgers, die hun *gedrag* beïnvloeden, doordat er sancties (boete, gevangenisstraf) op normoverschrijding staan. Deze normen kunnen worden opgevat als een contract tussen burgers en overheid om zich op een bepaalde manier te gedragen. Het wettelijk vastleggen van het gewenste gedrag is zowel van belang bij een zuiver coördinatieprobleem, zoals in figuur 2, als bij een gevangenendilemma, zoals in figuur 3. Justitiële handhaving is in het algemeen echter alleen vereist in geval van een gevangenendilemma, aangezien de individuen bij een zuiver coördinatieprobleem ook individueel rationeel handelen door de wettelijke norm na te volgen (men heeft er geen baat bij om in Nederland links te rijden of Engels te spreken). Deze normen zijn opgetekend in wetboeken, met vooraf bekende straffen.

De prikkelstructuur voor het individu verandert hierdoor (zie figuur 4). Dieven komen in het gevang of moeten een boete betalen. Hun straf is S (justitieel ingrijpen). Als de pakkans groot genoeg is en de straf hoog genoeg ($2 > 3 - S$ en $0 > 1 - S$, oftewel $S > 1$), is het voor ieder individu rationeel om niet te stelen maar te produceren, zodat de maatschappij in het hoge, optimale evenwicht terechtkomt.

Figuur 4. Prikkel bij extrinsieke normen en justitiële handhaving

		Gedrag B	
		<i>Producersen</i>	<i>Stelen</i>
Gedrag A	<i>Producersen</i>	2, 2	0, 3-S
	<i>Stelen</i>	3-S, 0	1-S, 1-S

De veronderstellingen van deze figuur komen ruwweg overeen met die van het huidige veiligheidsdebat. De pleidooien voor strenger straffen en meer politie-inzet hebben tot doel de zwaarte van de straf en de pakkans te vergroten, waardoor de verwachte sanctie S in ons model stijgt. Hoe hoger die sanctie, hoe minder mensen zich aan overtreding van de norm zullen wagen.

2.4 Waarden en normen: immateriële prikkels

De discussie over waarden en normen speelt zich voornamelijk af in de rechterkolom van figuur 1. Het gaat hier om immateriële prikkels. Deze benadering is gebruikelijk in de sociologie en psychologie. Het gedrag wordt bepaald door prikkels die voortkomen uit geïnternaliseerde normen (kwadrant 2 in figuur 1) of uit sociale druk (kwadrant 3 in figuur 1).

Ook iemand die een norm heeft *geïnternaliseerd* kan deze in bepaalde gevallen overtreden, bijvoorbeeld doordat men de verleiding van het materiële voordeel niet kan weerstaan. In het algemeen zal men hierdoor echter een gevoel van onbehagen ondervinden, als gevolg van spijt, schaamte of berouw (B), ongeacht of anderen getuige zijn van dit normoverschrijdende gedrag en van hun afkeuring blijf geven. Wie de verleiding weet te weerstaan en normconform handelt, kan daaraan een gevoel van welbehagen, trots of tevredenheid ontnemen (W). Ook zonder druk vanuit de groep is het dus mogelijk dat men zich aan een norm houdt die bij overtreding persoonlijk voordeel zou opleveren.

Dat de norm is geïnternaliseerd, wil niet zeggen dat deze een strikt individueel karakter heeft. Geïnternaliseerde normen zijn vaak afgeleid van of zelfs identiek aan de maatschappelijke normen die gelden in de sociale groep waartoe men behoort, zoals het gezin, de familie, de buurt, de vriendenkring, de werkkring, de regio of het land (kwadrant 3 in figuur 1). Individuen nemen normen over van rolmodellen uit hun omgeving, zoals ouders, leraren,

vrienden en idolen. Hierbij speelt ook 'zelfattributie' een rol. Dit psychologische fenomeen houdt in, dat als men zich volgens de normen gaat gedragen die in een bepaalde omgeving gelden, men deze normen op den duur ook zelf gaat onderschrijven. De behoefte van de mens aan een coherente en heldere zelfinterpretatie wordt het eenvoudigst bevredigd door het eigen gedrag te verklaren uit de normen die men zelf aanhangt (Schlicht, 2002). Normconform gedrag leidt zo tot internalisering van de norm. Wanneer gedrag wordt bepaald door sociale prikkels van gemeenschappelijke informele normen, worden die op den duur geïnternaliseerd, waardoor het onderscheid tussen maatschappelijke en individuele normen verdwijnt.²

Informele normen zijn niet alleen van invloed op het gedrag omdat het overtreden of naleven ervan berouw dan wel een gevoel van welbehagen oplevert, maar ook doordat de groep dit gedrag kan straffen of belonen. Deze informele normen zijn op te vatten als een impliciet, sociaal contract tussen de burgers hoe men zich in de maatschappij dient te gedragen (vergelijk het sociale contract van Locke). De prikkelstructuur verandert hierdoor ten opzichte van de basissituatie (zie figuur 5).

Figuur 5. Prikkels bij informele normen

		Gedrag B	
		<i>Produceren</i>	<i>Stelen</i>
Gedrag A	<i>Produceren</i>	$2+W+L, 2+W+L$	$0+W+C, 3-B-R$
	<i>Stelen</i>	$3-B-R, 0+W+C$	$1-B-R, 1-B-R$

De sancties en beloningen die staan op normoverschrijdend en normrespecterend gedrag zijn nu sociaal van aard. Wanneer de norm wordt overschreden, ervaart de dief een negatieve sanctie R , bijvoorbeeld in de vorm van reputatieverlies of sociale uitsluiting (genegeerd, veracht en uitgesloten worden). De coördinatie in de rechterkolom van figuur 1 loopt hiermee parallel aan de coördinatie in de linkerkolom, al is de straf daar van formele aard. Zowel bij de formele als de informele normen is er sprake van een inhoudelijke kant en een uitvoerende ('executieve') kant. De inhoudelijke norm geeft aan wat wel en niet geoorloofd ('normaal') is, de uitvoerende kant bepaalt de pakkans en strafmaat. Dit laatste uit zich bij de informele normen in de bereidheid en mogelijkheid van groepsgenoten of 'omstanders' om in te grijpen als zij normoverschrijdend gedrag constateren.

Een verschil tussen het systeem van materiële en immateriële coördinatie is, dat in hechte gemeenschappen met sterk ontwikkelde informele normen, ook sprake kan zijn van een compensatie C voor het slachtoffer van normoverschrijdend gedrag. Medelevende burens bieden bijvoorbeeld de helpende hand door voor het gestolen goed vervanging aan te bieden.³ Tevens komt het voor dat gewaardeerde, normrespecterende burgers een 'beloning' L ontvangen in de vorm van lofprijzingen, oorkondes, grootse uitvaarten, enzovoort.⁴ Wanneer B , R , W en L groot

genoeg zijn, kan het suboptimale, lage evenwicht in figuur 5 (rechtsonder) omslaan in het hoge evenwicht (linksboven). De voorwaarde luidt $2 + W + L > 3 - B - R$, oftewel $W + L + B + R > 1$. Een hoge C verzacht bovendien de pijn voor de slachtoffers.⁵

3. Verschuivingen in de prikkelstructuur

In de vorige paragraaf onderscheidden we twee typen mensbeelden, die zich lieten leiden door respectievelijk materiële en immateriële prikkels. De bijbehorende coördinatiemechanismen, respectievelijk formele en informele normen en de hieraan gekoppelde sancties en beloningen, boden voor elk type mens de juiste beïnvloeding om sociale dilemma's te voorkomen. Deze zwart-wit scheiding in vier kwadranten laten we in deze paragraaf los. Mensen bewegen zich doorgaans in beide kolommen tegelijk en laten zich door zowel materiële als immateriële prikkels beïnvloeden, die zowel intrinsiek als extrinsiek van aard kunnen zijn. Het zwaartepunt van de verschillende prikkels ligt evenwel niet vast, maar kan in de loop van de tijd verschuiven. Deze paragraaf gaat in op de aard van die verschuivingen en de mogelijke invloed van de overheid hierop.

Geven we de teneur van de discussies over zowel onveiligheid als waarden en normen weer in termen van figuur 1 dan zouden we deze kunnen aanduiden als een verschuiving van immateriële naar materiële prikkels (van de rechterkolom naar de linkerkolom) en binnen de linkerkolom van extrinsieke naar intrinsieke prikkels (van kwadrant 4 naar kwadrant 1). Anders gezegd, mensen laten zich steeds minder leiden door geïnternaliseerde normen en door de sociale druk van de groep waarvan zij deel uitmaken en zijn nog voornamelijk gevoelig voor materiële prikkels: de opmars van de 'calculerende burger'. Bovendien lijken mensen steeds minder gevoelig voor formele sancties en beloningen en laten zij hun gedragskeuzen steeds meer bepalen door het directe eigenbelang. Er is dus een verschuiving opgetreden van kwadrant 2 en 3 via kwadrant 4 naar kwadrant 1. De uitkomst van deze verschuiving wordt alom als onwenselijk beschouwd, waardoor er een roep weerklinkt om het zwaartepunt weer te verschuiven naar kwadrant 3 en 2, en desnoods naar kwadrant 4. In deze paragraaf gaan we na welke maatschappelijke ontwikkelingen aan deze verschuivingen ten grondslag liggen.

3.1 Van immateriële naar materiële prikkels

Er lijkt allereerst een verschuiving te zijn opgetreden in het relatieve belang van het maatschappelijke coördinatiemechanisme van immateriële naar materiële prikkels, dat wil zeggen van de rechterkolom naar de linkerkolom in figuur 1. Welke factoren kunnen deze verschuiving verklaren? Het is nuttig hierbij onderscheid te maken tussen ontwikkelingen waardoor de internalisering van normen tekortschiet (kwadrant 2 in figuur 1) en factoren waardoor de sociale druk tot normconform gedrag is afgenomen (kwadrant 3).

Het proces van individualisering is een voor de hand liggende kandidaat voor de afnemende effectiviteit van norminternalisering. Naarmate de waarden en normen die iemand onder-

schrijft steeds minder worden bepaald door traditionele sociale verbanden, zoals het gezin, de kerk of de buurt, treedt er een fragmentering en differentiatie van normen op. Als ieder individu eigen normen 'kiest', verliezen deze hun functie van coördinatie van het gedrag van verschillende individuen. Zo hebben traditionele normen ten aanzien van onder andere (homo)seksualiteit, religie en autoriteit de afgelopen decennia sterk aan kracht ingeboet.

Ook immigratie kan bijdragen aan differentiatie en fragmentatie van normen. Als nieuwkomers andere normen aanhangen dan de in een land geldende, kan men er niet zonder meer van op aan dat zij deze zullen overnemen en hun eigen normen 'afleggen'. Dit is in feite alleen het geval als immigranten volledig assimileren in de dominante cultuur van het gastland. Assimilatie is doorgaans echter een langdurig proces, waarvan het geenszins vaststaat dat zij ooit volledig wordt gerealiseerd. Allochtone groepen kunnen generaties lang hun eigen cultuur met 'afwijkende' normen blijven koesteren. Naarmate de groep immigranten groter is, verzwakt dit de coördinerende functie van de 'autochtone' normen.

Ook de opeenvolging van generaties kan gepaard gaan met een verzwakking van de internalisering van normen. Als bepaalde normen in de opvoeding, in het onderwijs of via de media niet of minder worden overgedragen dan in het verleden, kan dit ertoe leiden dat een jongere generatie bepaalde normen die voor de oudere generatie vanzelfsprekend zijn, niet langer onderschrijft. Overigens kan dit samengaan met de opkomst van nieuwe normen, die de jonge generatie juist in sterkere mate aanhangt dan de oudere generatie. Men kan dan dus niet spreken van normverval, maar slechts van normvervanging.

Enigszins zwart-wit gesteld was het vroeger, tot de jaren zestig van de twintigste eeuw, vanzelfsprekend dat iemand die de geldende normen overtrad, er door anderen op werd aangesproken. De sociale controle was vaak zo sterk, dat zij de individuele vrijheid aanzienlijk inperkte. In de erop volgende decennia is de sociale controle sterk afgenomen. Dit heeft weliswaar een belangrijke positieve bijdrage geleverd aan de emancipatie van minderheidsgroepen als homoseksuelen, ongelovigen en feministen, maar het heeft ook het minder positieve effect gehad dat in maatschappelijk opzicht ongewenste gedragskeuzen niet meer automatisch worden gecorrigeerd.

Ingrijpen als men normovertredend gedrag constateert, is zelf een voorbeeld van een gevangenendilemma. Voor het individu brengt ingrijpen kosten en gevaren met zich mee, terwijl de opbrengsten (de norm wordt gehandhaafd) de maatschappij als geheel ten goede komen. Twee onderling samenhangende maatschappelijke ontwikkelingen kunnen verklaren waarom burgers in dit dilemma steeds vaker voor de opportunistische strategie van niet-ingrijpen kiezen: schaalvergroting en toenemende mobiliteit.

Naarmate steden en andere sociale verbanden grootschaliger worden, ontmoet men meer verschillende mensen die men onmogelijk allemaal persoonlijk kan kennen. Terwijl het in een klein dorp opvalt als er een 'vreemde' rondloopt, valt het in een grote stad juist op als men een bekende tegenkomt. De anonimiteit neemt dus toe. Dit verkleint om twee redenen de kans dat het gedrag van individuen wordt beïnvloed door sociale controle.

Ten eerste zal men een onbekende in een anonieme omgeving minder snel aanspreken op diens gedrag, omdat men zich minder verantwoordelijk voelt voor wat er in de publieke ruimte

gebeurt en onzeker is over de te verwachten reactie. Mensen voelen zich niet meer geroepen zelf in te grijpen. De overheid hoort dat te doen. Het is zelfs niet uitgesloten dat wanneer men mensen op hun gedrag aanspreekt deze agressief zullen reageren, waardoor men slechts een averechts effect sorteert. Handhaving van normen is met andere woorden gevaarlijker geworden. De groep met de sterkst ontwikkelde normen (de ouderen) zijn fysiek het minst opgewassen tegen de groep met de minst ontwikkelde normen (de jongeren), die ook agressiever lijken dan voorheen. Respect voor 'grijze haren' is minder effectief dan een mes. Bovendien kan men er niet meer van op aan dat men wordt bijgestaan door andere omstanders wanneer een situatie uit de hand loopt. Deze passieve opstelling wordt bevestigd door de overheidscampagne 'Nederland veilig', waarin de burger wordt opgeroepen in geval van iets verdachts de politie te waarschuwen en het slachtoffer van een misdrijf hulp te bieden, maar niet om de dader zelf aan te pakken. Grijpen burgers wel zelf in bij normovertredend gedrag (boksende AH-medewerkers, schietende juweliers), dan lopen zij het risico op strafrechtelijke vervolging vanwege eigenrichting. Dit kan worden opgevat als een strategisch ontmoedigingsbeleid door de overheid van normhandhaving door burgers zelf.

Ten tweede wordt ook de kans kleiner dat degenen die worden aangesproken op hun normoverschrijdende gedrag, zich daaraan iets gelegen laat liggen. Mensen kunnen van mening zijn dat voor hen andere normen gelden. Bovendien zal een terechtwijzing door een vreemde in het algemeen minder schaamtegevoel oproepen dan wanneer men door een bekende wordt aangesproken.

De effecten van schaalvergroting worden nog versterkt door de toename van de (fysieke) mobiliteit. Hierdoor komen mensen met nog meer anderen in aanraking en brengen zij minder tijd door in hun directe woonomgeving waar zij bekend zijn. De kans op eenmalige contacten neemt toe, zodat het risico kleiner wordt dat men bij een volgende ontmoeting negatieve repercuussies ondervindt van het feit dat men een vorige maal een bepaalde norm heeft overtreden. In termen van de speltheorie: het aantal keren dat men dezelfde tegenspeler treft neemt af, waardoor de dominante strategie verschuift van coöperatief naar opportunistisch gedrag.

3.2 Afnemende effectiviteit van materiële prikkels

De afnemende effectiviteit van norminternalisering en sociale controle hebben de afgelopen decennia de druk op extrinsieke materiële prikkels om het gedrag van individuen in goede banen te leiden, aanzienlijk verhoogd. Er zijn echter aanwijzingen dat de formele instituties die met deze taak zijn belast, steeds minder in staat zijn aan hun opdracht te voldoen. Illustratief hiervoor is de sterke stijging van de geregistreerde criminaliteit in de afgelopen decennia (een vervijfvoudiging sinds 1970) en een sterke daling van het ophelderingspercentage (van 41 naar 16). Daar komt nog bij dat slechts een kwart van de totaal ondervonden criminaliteit bij de politie wordt gemeld en geregistreerd. Van de 4,8 miljoen misdrijven die in 1999 werden gepleegd (op basis van slachtofferenquêtes), werden er 1,3 miljoen geregistreerd en slechts 194.000 opgehelderd. Uiteindelijk resulteerde dit in 106.000 schuldigverklaringen door de rechter en 46.000 opgelegde gevangenisstraffen (wOdc, 2001: tabel 9.1). Aangezien de

afschrikwekkende werking van formele controle en sancties vooral wordt bepaald door de pakkans en minder door de strafmaat (vgl. Van Tulder, 1994), is het niet verwonderlijk dat steeds minder mensen zich door de kans op straf laten afschrikken om een misdrijf te plegen.

De gepercipieerde sanctie S is echter niet alleen laag als gevolg van een kleine pakkans, maar ook door relatief lage straffen (in vergelijking met het buitenland), het gedogen van wetsovertredingen, heenzendingen van drugsmokkelaars vanwege de beperkte capaciteit van het justitiële apparaat, vrijspraak van criminelen vanwege vormfouten in juridische procedures en openlijke 'provocaties' door criminelen in de vorm van afrekeningen op klaarlichte dag in winkelstraten. De gepercipieerde sanctie zou daardoor zo laag kunnen zijn geworden, dat het coördinatiemechanisme van formele (wettelijke) normen en handhaving het optimale maatschappelijke evenwicht niet meer kan bewerkstelligen ($2 > 3-S$ en $0 > 1-S$ in figuur 4). De materiële prikkels van het justitiële apparaat alleen zijn daardoor niet meer in staat om normoverschrijding afdoende af te schrikken. Alleen doordat een groot deel van de burgers zijn gedrag toch nog ten dele door norminternalisering en sociale druk laat leiden, blijft het deel van de bevolking dat daadwerkelijk de wetten aan zijn laars lapt relatief klein – al zijn er wetten waarbij deze minderheid langzaam een meerderheid lijkt te worden (zoals oversteken bij rood licht).

4. Een neerwaartse spiraal van normoverschrijding en norminternalisering⁶

In de voorgaande paragrafen zijn de verschuiving van immateriële naar materiële prikkels en de afnemende effectiviteit van die materiële prikkels als min of meer losstaande ontwikkelingen beschreven. Het is echter aannemelijk dat zij elkaar wederzijds beïnvloeden en versterken. Daardoor kan een neerwaartse spiraal in werking worden gezet, waardoor een bepaalde norm steeds minder wordt onderschreven en nageleefd en op den duur zelfs geheel kan verdwijnen. De wijze waarop dit proces verloopt wordt in deze paragraaf geanalyseerd met behulp van een simpel model. In de bijlage wordt een formele wiskundige afleiding van het model gegeven.

4.1 Formele controle en normoverschrijdend gedrag

De analyse start met de gebruikelijke (neoklassieke) economische veronderstelling van een individu dat zijn of haar 'nut' maximaliseert. Dit nut kan alles omvatten wat de persoon in kwestie positief of negatief waardeert. Het begrip 'nut' kan naar believen worden vervangen door termen als welzijn, behoeftebevrediging of geluk. Stel dat het 'nut' van individuen mede wordt bepaald door de vraag of zij een bepaalde verboden handeling verrichten. Met γ geven we de proportie van de bevolking aan die zich normconform gedraagt. De handeling die strijdig is met de wet of de norm, levert het individu enerzijds een nutsvoordeel ter waarde van G op (bijvoorbeeld de opbrengst van diefstal), maar roept anderzijds het risico op betrap en bestraft te worden. Stel dat deze formele controle en bestraffing een verwacht nutsverlies van S_0 opleveren. De *homo economicus* zal dan de wet overtreden indien G groter is dan S_0 , oftewel $G - S_0 > 0$.

Normoverschrijdend gedrag kan in dit geval alleen worden voorkomen door de kans om betrapt en bestraft te worden te vergroten en de strafmaat te verhogen. Dit komt overeen met kwadrant 4 in figuur 1.

4.2 Internalisering van normen

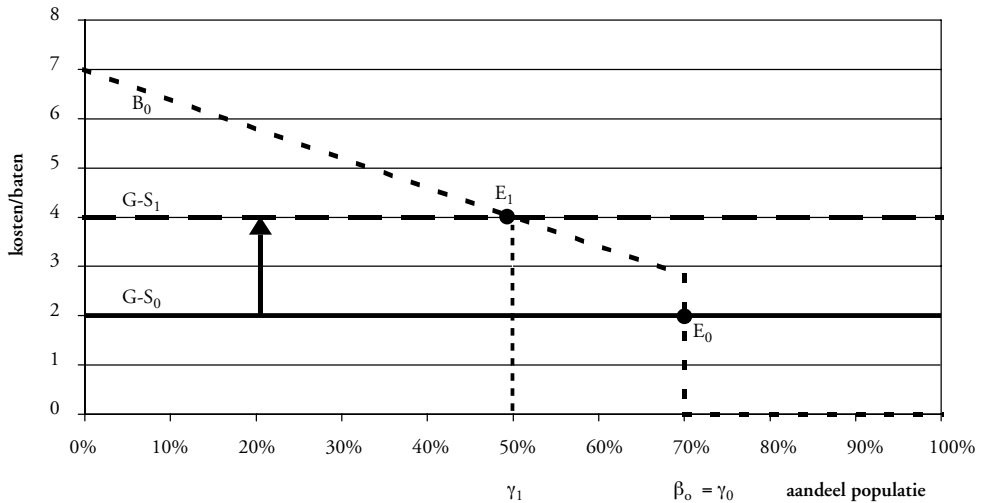
Laten we nu echter de mogelijkheid bezien dat het individu enig normbesef heeft. In navolging van Akerlof (1980) veronderstellen we dat een deel van de mensen de norm die in hun gemeenschap bestaat, heeft geïnternaliseerd en onderschrijft, terwijl een ander deel de norm niet onderschrijft. β is de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft (kwadrant 2 in figuur 1). Iemand die de norm onderschrijft, hoeft echter niet per se in overeenstemming met de norm te handelen. Het overtreden van de norm levert de betreffende persoon echter wel spijt, berouw, wroeging, schuldgevoel of gewetensnood op. Als deze spijt het nut met een waarde B_0 vermindert, dan zal een persoon die de norm onderschrijft, deze toch overtreden indien $G - S_0 > B_0$, dat wil zeggen indien het extrinsieke voordeel van normoverschrijding groter is dan de intrinsieke spijt. Figuur 6 geeft dit grafisch weer. In deze figuur varieert de spijt B_0 die men ondervindt als men de norm overtreedt, tussen degenen die de norm onderschrijven. De populatie is geordend naar aflopende spijt (de stippellijn B_0): links in de figuur staan degenen die de grootste spijt voelen bij het overtreden van de norm (een waarde van 7 'nutseenheden'); naarmate men meer naar rechts gaat, neemt de spijt af. De laatste 30 procent van de bevolking onderschrijft de norm niet en ondervindt derhalve ook geen spijt bij het overtreden van de norm. Verder wordt verondersteld dat de extrinsieke opbrengst van normoverschrijdend gedrag, $G - S_0$, voor iedereen gelijk is (een waarde van 2).

In figuur 6 levert normoverschrijdend gedrag aanvankelijk zoveel extrinsiek voordeel op dat alle mensen die de norm niet onderschrijven deze overtreden ($G - S_0 > 0$). Tegelijkertijd is dit voordeel ook zo klein dat allen die de norm wel onderschrijven, deze naleven ($G - S_0 < B_0$). Het aandeel van de bevolking dat de norm naleeft, γ_0 , is dan gelijk aan het aandeel van de bevolking dat de norm onderschrijft, β_0 . Dit is een stabiel evenwicht (E_0), dat wil zeggen dat degenen die de norm naleven niet geprikkeld worden om deze in de toekomst te overtreden, en degenen die de norm overtreden niet geprikkeld worden deze in de toekomst na te leven.

Stel nu echter dat de extrinsieke opbrengst van normoverschrijdend gedrag stijgt, bijvoorbeeld doordat er minder streng gecontroleerd wordt, waardoor de pakkans afneemt en de verwachte straf S daalt. Dus $S_1 < S_0$, oftewel $G - S_1 > G - S_0$. Aanvankelijk heeft dit geen effect op de proportie γ_0 van de bevolking die de norm naleeft. Maar als de sanctie S op overtreding van de norm steeds verder afneemt, komen op een gegeven moment ook mensen die de norm onderschrijven in de verleiding deze te overtreden. Daardoor loopt de proportie van de bevolking die zich normconform gedraagt terug van γ_0 naar γ_1 , in figuur 6 van 70 naar 50 procent (E_1).

Het feit dat nu minder mensen de norm naleven dan de norm onderschrijven zou op den duur van invloed kunnen zijn op het onderschrijven van de norm. Akerlof (1980) maakt de cruciale maar plausibele veronderstelling dat de proportie van de bevolking die de norm onder-

Figuur 6. Kosten en baten van normoverschrijdend gedrag – internalisering en formele controle ($t = 1$)

Betekenis van de symbolen:

G: subjectieve opbrengst van normoverschrijdend gedrag

S: verwachte sanctie op normoverschrijdend gedrag

B: onbehagen (spijt, berouw, schuldgevoel) ten gevolge van het overtreden van een norm

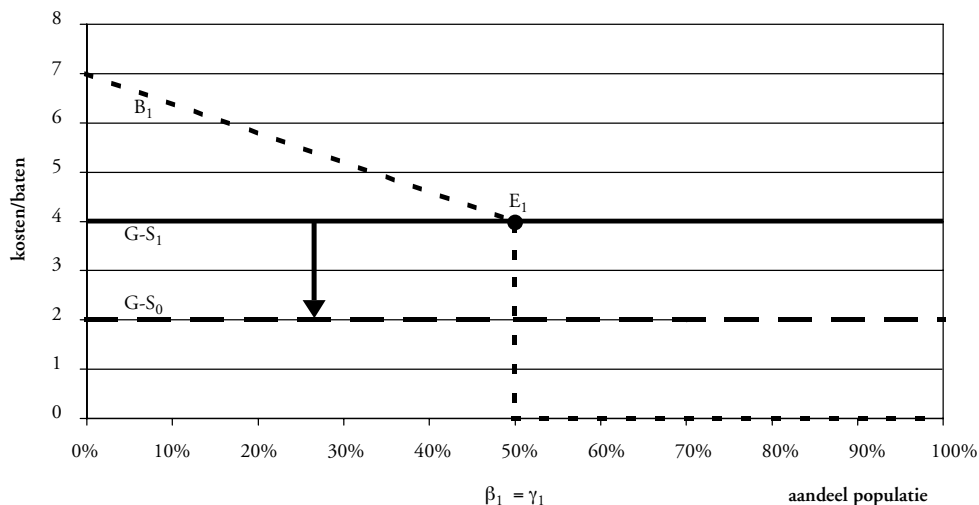
E: kortetermijnevenwicht

β : fractie van de bevolking die de norm onderschrijft

γ : fractie van de bevolking die de norm naleeft

schrijft, zich geleidelijk aanpast aan de proportie die de norm naleeft. Als minder mensen de norm naleven dan deze onderschrijven, zal het aantal mensen dat de norm onderschrijft uiteindelijk afnemen (de curve B_1 in figuur 7). Hierbij wordt verondersteld dat degenen die de minste spijt voelen bij het overtreden van de norm, als eerste stoppen met het onderschrijven van de norm. Na verloop van tijd ontstaat er dan een nieuw evenwicht waarin de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft weer gelijk is aan de proportie die normconform handelt, dat wil zeggen $\beta_1 = \gamma_1$ (50% in figuur 7). (Hoe lang het duurt voor het nieuwe evenwicht wordt bereikt, is in dit model onbepaald. Het zou kunnen gaan om een of twee jaar, maar ook om tien of nog meer jaren.) Als de netto-opbrengst van normoverschrijdend gedrag vervolgens niet meer verandert, dus als G en S_1 gelijk blijven, is dit opnieuw een stabiel evenwicht (E_1).

Figuur 7. Kosten en baten van normoverschrijdend gedrag – internalisering en formele controle ($t = 1$)

Betekenis van de symbolen: zie figuur 6

Stel, dat men nu wil proberen het aandeel van de bevolking dat zich normconform gedraagt terug te brengen naar het oude niveau β_0 (70% in figuur 6). Om dit te bereiken wordt de pak-kans of strafmaat van normovertreding verhoogd tot het oorspronkelijke niveau. Doordat de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft inmiddels is afgenomen, heeft dit echter geen effect op de naleving van de norm: degenen die de norm niet langer meer onderschrijven, worden door de hogere sanctie niet voldoende afgeschrikt om zich weer in overeenstemming met de norm te gaan gedragen. Pas als de (verwachte) sanctie op overtreding hoger wordt dan de opbrengst ervan, dat wil zeggen als $G - S < 0$, kiest ook de zuiver egoïstische *homo economi-cus* die de norm niet onderschrijft, eieren voor zijn geld en gaat zich aan de norm houden. In dit geval zal zelfs de totale bevolking zich normconform gedragen, dat wil zeggen $\gamma_2 = 1$. Vervolgens zal ook de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft weer toenemen tot uiteindelijk de gehele bevolking de norm onderschrijft, dat wil zeggen $\beta_2 = 1$.

Een belangrijke conclusie die uit deze simpele analyse kan worden getrokken, is dat verval en herstel van normconform gedrag geen symmetrische processen zijn. Als door een verlaging van de sanctie op normoverschrijdend gedrag meer mensen zich in strijd met de norm gaan gedragen, kan men de situatie niet eenvoudig terugdraaien door de (kans op een) sanctie weer op het oude peil te brengen. Als inmiddels het aantal mensen dat de norm onderschrijft is afge-nomen, zal de sanctie op normovertreding veel hoger moeten worden dan deze aanvankelijk was, om het oorspronkelijke evenwicht te herstellen.

4.3 Informele sociale controle

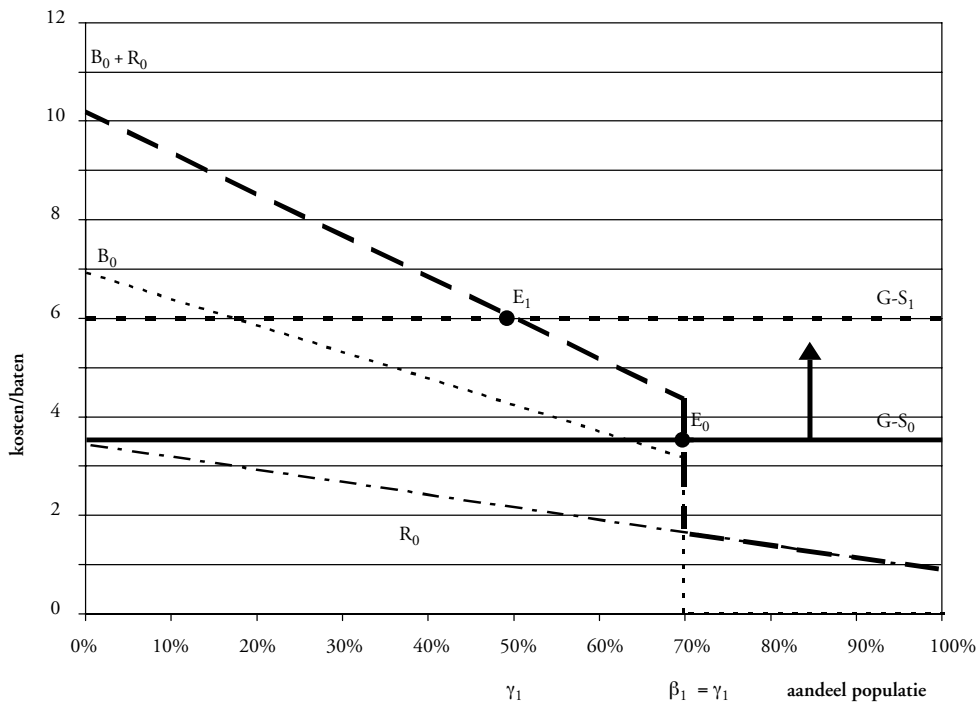
In het bovenstaande voorbeeld gehoorzamen degenen die de norm niet hebben geïnternaliseerd, deze alleen indien de formele sanctie op overtreding zo groot is dat een zuiver rationele calculatie iedereen ertoe brengt zich normconform te gedragen. Mensen die de norm niet onderschrijven kunnen deze echter ook gehoorzamen als gevolg van informele, sociale controle (kwadrant 3 in figuur 1). Het overtreden van de norm kan leiden tot reputatieverlies of schaamte, hetgeen het nut van de overtreder verlaagt.

Een belangrijke veronderstelling die Akerlof (1980) in dit geval maakt, is dat het reputatieverlies of de schaamte mede wordt bepaald door het aandeel β van de bevolking dat de norm onderschrijft. Dit is een plausible veronderstelling; het is niet aannemelijk dat men door iemand die de norm zelf niet onderschrijft wordt aangesproken op het overtreden van de norm. Naarmate meer mensen de norm onderschrijven, wordt de kans op sociale controle en reputatieverlies groter. Verder veronderstelt Akerlof dat de mate waarin men zich schaamt indien men betrappt wordt, uiteenloopt binnen de bevolking. Laten we voor de eenvoud veronderstellen dat degenen die de norm het sterkst geïnternaliseerd hebben, zich ook het meest schamen indien zij de norm overtreden, terwijl degenen die de norm niet onderschrijven zich het minst schamen. Het reputatieverlies dat persoon i lijdt indien deze persoon de norm overtreedt kan dan worden geschreven als βR^i , waarin β het deel van de bevolking is dat de norm onderschrijft en R^i de persoonlijke beleving van de schaamte indien men wordt betrappt.

Figuur 8 geeft een mogelijke beginsituatie weer, die vergelijkbaar is met die in figuur 6. Hierin geeft de lijn R_0 het reputatieverlies bij het overtreden van de norm aan, terwijl de lijn B_0 weer de spijt over de normovertreding weergeeft. Het totale nutsverlies ten gevolge van normoverschrijdend gedrag is dan gelijk aan $B_0 + R_0$ (spijt + reputatieverlies). Alle personen die de norm onderschrijven, leven in figuur 8 de norm na ($\beta_0 = \gamma_0 = 70\%$ van de bevolking), terwijl degenen die de norm niet onderschrijven deze overtreden. Het verschil met figuur 6 is dat een deel van degenen die de norm onderschrijven (de groep tussen 58% en 70%), deze alleen gehoorzaamt omdat men bang is voor het reputatieverlies bij het overtreden van de norm. Zonder dit reputatieverlies zou de spijt die zij voelen bij normovertreding niet groot genoeg zijn om het voordeel van normovertreding teniet te doen. Dat wil zeggen, voor deze personen geldt: $G - S_0 > B^i$, maar $G - S_0 < B^i + \beta_0 R^i$. Voor degenen die de norm niet onderschrijven is het reputatieverlies echter niet groot genoeg om hen van normovertreding af te houden. Voor hen geldt derhalve $G - S_0 > B^i + \beta_0 R^i$.

Net als in de vorige paragraaf veronderstellen we dat de formele sanctie op normovertreding in de loop van de tijd daalt. Opnieuw gebeurt er aanvankelijk niets, maar op een gegeven moment wordt normovertreding zo aantrekkelijk, dat ook sommigen die de norm onderschrijven deze gaan overtreden. Anders dan in de vorige paragraaf is het nieuwe evenwicht dat ontstaat bij γ_1 (50%) nu echter geen stabiel evenwicht (E_1). We hebben immers verondersteld dat de grootte van het reputatieverlies mede wordt bepaald door de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft. Als β zich aanpast aan de proportie van de bevolking die de norm overtreedt en dus kleiner wordt ($\beta_1 = \gamma_1 < \beta_0$), zal ook het reputatieverlies bij normovertreding afnemen. De curve R_1 in figuur 9 ligt dan ook lager dan curve R_0 .

Figuur 8. Kosten en baten van normoverschrijdend gedrag – internalisering, formele en informele controle ($t = 0$)

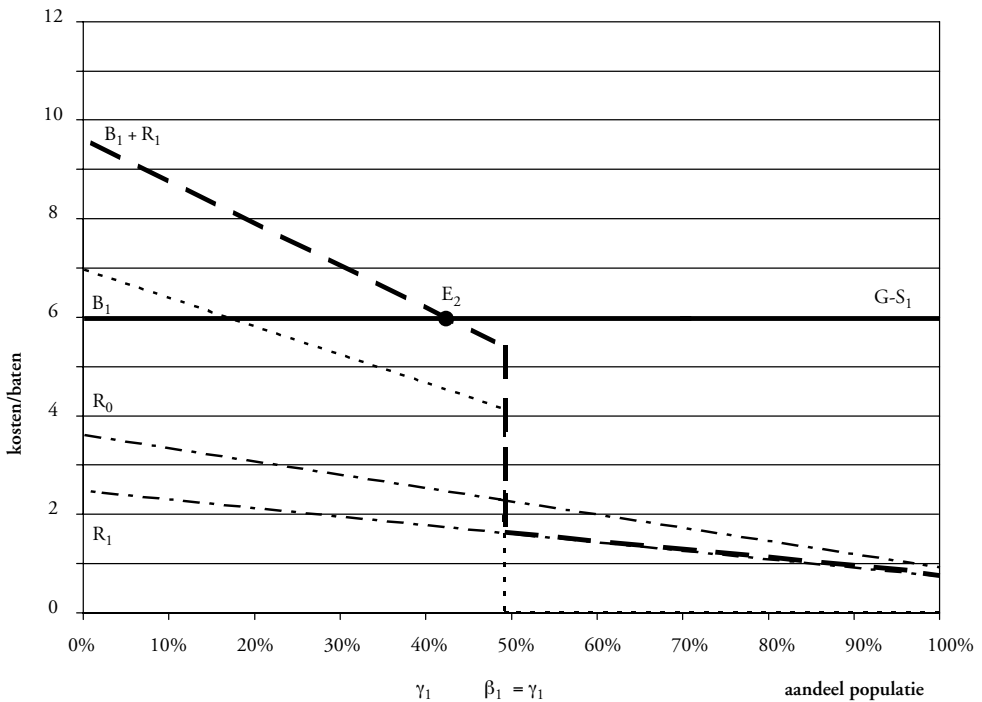

Betekenis van de symbolen:

R: reputatieverlies ten gevolge van het overtreden van een norm, zie verder figuur

Als gevolg hiervan zal opnieuw een deel van degenen die de norm onderschrijven deze niet meer naleven, waardoor het evenwicht nog verder naar links verschuift (E_2 in figuur 9). In de volgende periode leidt dit tot een nog verder afkalven van het onderschrijven van de norm door de bevolking en dus tot een nog verdere afname van het reputatieverlies, enzovoorts. In het algemeen staat niet vast waar dit 'normverval' eindigt. Als het reputatieverlies bij normoverschrijdend gedrag door het afbrokkelen van het onderschrijven van de norm in de maatschappij zodanig snel afneemt dat ook degenen die het sterkst de norm onderschrijven zich uiteindelijk alleen door de angst voor reputatieverlies van normoverschrijdend gedrag laten weerhouden, dan zal het onderschrijven (en naleven) van de norm uiteindelijk geheel verdwijnen. Is de internalisering van de norm bij een deel van de bevolking echter sterk genoeg, dan kan er uiteindelijk een nieuw stabiel evenwicht ontstaan, waarbij een klein deel van de bevolking de norm zowel onderschrijft als gehoorzaamt en het grootste deel de norm niet onderschrijft en niet naleeft. In

Figuur 9. Kosten en baten van normoverschrijdend gedrag – internalisering, formele en informele controle ($t = 1$)

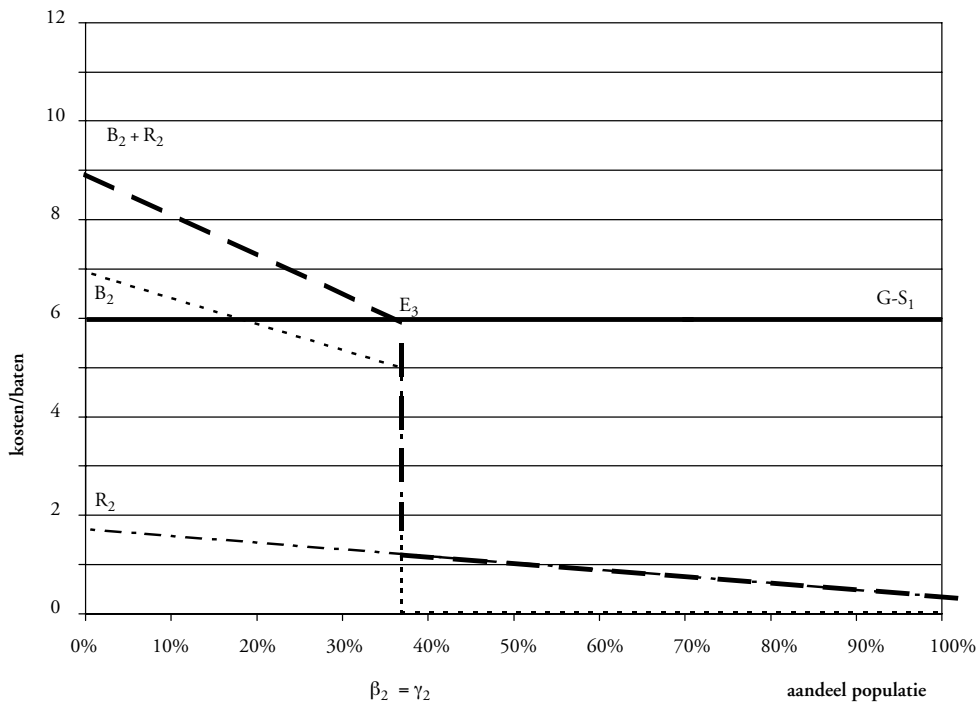
Betekenis van de symbolen:

R: reputatieverlies ten gevolge van het overtreden van een norm, zie verder figuur 6

figuur 10 is een dergelijke situatie weergegeven, waarbij in het uiteindelijke, stabiele evenwicht (E_3) nog 36,5 procent van de bevolking de norm zowel onderschrijft (β_2) als naleeft (γ_2).

Om naar de oude situatie terug te keren volstaat het ook in dit model niet om het oude niveau van de formele sancties op normoverschrijdend gedrag te herstellen. Men zal de sancties zo sterk moeten verhogen dat ook degenen die de norm niet (meer) onderschrijven voldoende worden afgeschrikt om zich weer normconform te gaan gedragen ($G - S_2$ in figuur 11). Slaagt men hierin, zodat na verloop van tijd het bevolkingsaandeel dat de norm naleeft weer is toegenomen tot het oorspronkelijke niveau ($\gamma_3 = 70\%$ in figuur 11), dan neemt daardoor de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft geleidelijk ook weer toe. Vervolgens wint tevens de informele controle weer aan belang. Tot slot schept dit de ruimte om op termijn de teugel van de formele controle weer enigszins te laten vieren, doordat de informele sociale controle deze rol weer (ten dele) overneemt.

Figuur 10. Kosten en baten van normoverschrijdend gedrag – internalisering, formele en informele controle ($t = 2$)

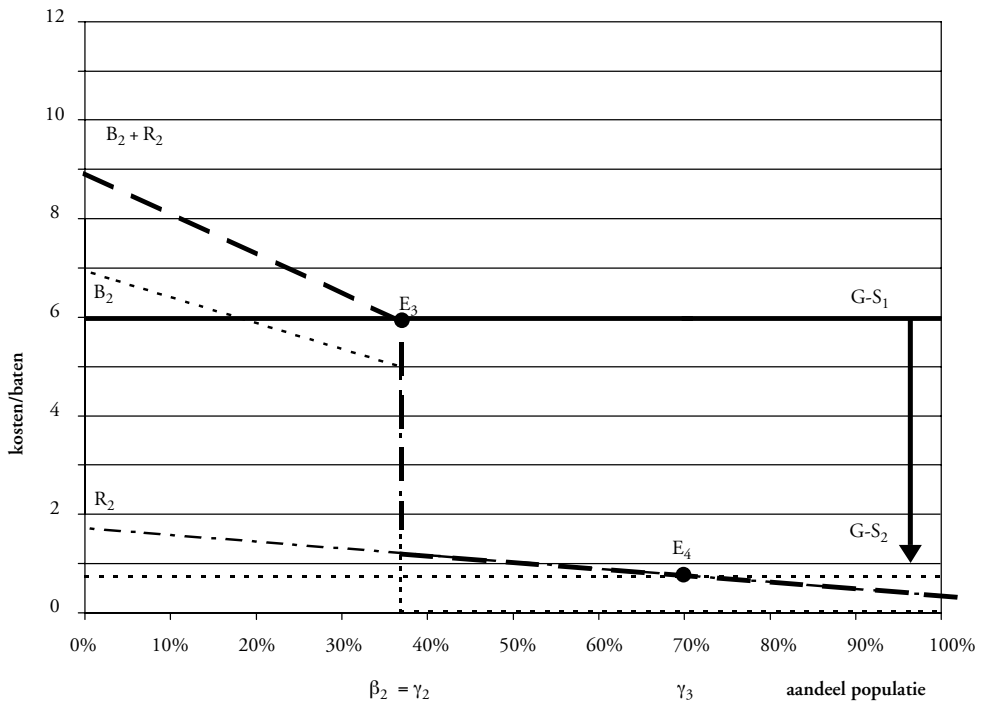

Betekenis van de symbolen:

R: reputatieverlies ten gevolge van het overtreden van een norm, zie verder figuur 6

Dit tweede model laat nog duidelijker dan het eerste model, waarin alleen sprake was van formele controle en internalisering, zien dat er sprake is van een asymmetrie tussen normverval en normherstel. Als men de formele controle op normoverschrijdend gedrag te zeer heeft laten verslappen, kan zich een sneeuwbaaleffect voordoen, waardoor uiteindelijk nog slechts een klein deel van de bevolking zich normconform gedraagt of de norm zelfs geheel verdwijnt. Het vergt dan een zeer grote inspanning om de oude situatie te herstellen. Het model laat ook zien dat er een ingewikkelde relatie bestaat tussen formele en informele controle. Hoewel de twee soorten controle als substituut van elkaar kunnen fungeren, beïnvloeden zij elkaar ook wederzijds. Een afname van formele controle kan een tijd lang worden opgevangen door informele controle. Maar op een gegeven moment brokkelt ook de informele controle af, waardoor men in een neerwaartse spiraal terechtkomt. Alleen een zeer sterke toename van formele controle kan de norm dan weer herstellen. Als men daar uiteindelijk in slaagt, zal de informele controle echter

Figuur 11. Kosten en baten van normoverschrijdend gedrag – internalisering, formele en informele controle ($t = 3$)

Betekenis van de symbolen:

R: reputatieverlies ten gevolge van het overtreden van een norm, zie verder figuur 6

ook weer toenemen, hetgeen vervolgens de ruimte schept om de formele controle weer enigszins te verminderen. Daarbij dient men er echter voor te waken hierin niet te ver te gaan, aangezien het evenwicht dan opnieuw zou worden verstoord.

Een gevolg hiervan is dat men voorzichtig dient te zijn met uitspraken over de effectiviteit en efficiëntie van het politie- en justitieapparaat. Het is denkbaar dat bij eenzelfde intensiteit van afschrikking door opsporing en bestrafing van misdrijven de doeltreffendheid ervan in termen van preventie van criminaliteit in de loop van de tijd sterk verschilt. Zo lang rechtsnormen breed worden onderschreven en overtreding daardoor ernstig reputatieverlies oplevert, kan een geringe inspanning van politie en justitie voldoende zijn om de criminaliteit binnen de perken te houden. Is het aandeel van de bevolking dat de rechtsnormen onderschrijft en daarmee voor de sociale controle zorgt, eenmaal afgebrokkeld, dan kan een veel grotere inspanning toch minder effect op de criminaliteit sorteren. Ogenscheinlijk is de effectiviteit van politie en justitie

dan sterk afgenomen, hetgeen gemakkelijk kan leiden tot klachten over de gebrekkige organisatie en de overmatige bureaucratie. De oorzaak van de afgenomen effectiviteit is dan echter veel eerder gelegen in de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden.

Overigens laten beide modellen ook zien dat het op zichzelf niet zorgelijk hoeft te zijn als een (beperkt) deel van de bevolking de dominante normen niet onderschrijft en naleeft. Er kan een stabiel evenwicht zijn waarbij een constante fractie van de bevolking zich niet aan de regels houdt, zonder dat dit het onderschrijven en de naleving van deze normen door de meerderheid hoeft aan te tasten. Het is zelfs mogelijk dat er een stabiele minderheidsgroep is die in een overwegend 'normloze' samenleving vasthoudt aan specifieke eigen normen (denk aan vegetariërs of een hechte geloofsgemeenschap als de orthodox-gereformeerden). Hierbij past wel de kanttekening dat deze conclusie sterk afhankelijk is van de veronderstelling dat de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft zich na verloop van tijd aanpast aan de proportie van de bevolking die zich normconform gedraagt.

Vormen de theoretische mechanismen die in dit artikel zijn geschetst, daadwerkelijk een verklaring voor de ontwikkelingen in normoverschrijdend gedrag in de afgelopen decennia? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een empirische toets van het analytische model uit deze paragraaf nodig. Op dit moment valt een dergelijke toets niet uit te voeren, doordat van een aantal cruciale variabelen in het model geen gegevens voorhanden zijn. Over de mate waarin mensen normen hebben geïnternaliseerd en de schuldgevoelens die overtreding daarvan oplevert, over het belang van sociale controle en de zwaarte van sociale sancties zijn nauwelijks gegevens beschikbaar. Uit publieksenquêtes zijn weliswaar enkele gegevens af te leiden over de afwijzing van verschillende vormen van wetsovertreding (zoals belasting- en socialezekerheidsfraude en drugsgebruik, zie Dekker e.a., 2004: 27), maar deze zijn te fragmentarisch om te gebruiken voor een empirische toets. Over de omvang van sommige vormen van normoverschrijdend gedrag – met name wetsovertreding – en formele controle en sancties is meer bekend (zie bijvoorbeeld De Beer, 2004).

Een belangrijke conclusie van het dynamische model in deze paragraaf is echter, dat er geen lineaire relatie bestaat tussen normoverschrijding enerzijds en formele controle en sancties anderzijds. Het model voorspelt derhalve niet dat een grotere formele inspanning op het gebied van rechtshandhaving gepaard gaat met een vermindering van wetsovertreding. Alleen indien men gegevens over wetsovertreding en formele wetshandhaving zou kunnen combineren met gegevens over sociale controle en norminternalisering, zou men empirisch kunnen toetsen of de veronderstelde verbanden daadwerkelijk bestaan. Het ontbreekt momenteel aan de hiervoor benodigde data. Omdat de processen die in dit artikel zijn beschreven een lange periode bestrijken – het gaat eerder om decennia dan om jaren – zal het ook niet eenvoudig zijn een dergelijk databestand in de nabije toekomst op te bouwen. Waarschijnlijk valt meer te verwachten van kleinschalig, kwalitatief sociaal-psychologisch onderzoek van groepsprocessen, al is het daarbij altijd de vraag in hoeverre de resultaten zijn te generaliseren naar de gehele samenleving.

5. Conclusie

De discussies over (on)veiligheid en criminaliteit aan de ene kant en over het vermeende verval van normen en waarden aan de andere kant raken aan twee soorten coördinatiemechanismen voor menselijk gedrag. Bij onveiligheid en criminaliteit gaat het om het tekortschieten van formele controle en sancties die het gedrag van de calculerende burger in goede banen moeten leiden, bij waarden en normen om het gebrek aan internalisering van normen en het ontbreken van afdoende informele, sociale controle. In dit artikel zijn beide soorten coördinatiemechanismen, die gebaseerd zijn op respectievelijk materiële en immateriële prikkels, met elkaar in verband gebracht. De meeste mensen laten zich in hun gedrag niet louter, als een *homo economicus*, leiden door een rationele afweging van materiële kosten en baten (de calculerende burger), noch zijn de meeste mensen zuiver 'morele' wezens, die uitsluitend keuzen maken op basis van ethische afwegingen. In werkelijkheid reageren de meeste mensen zowel op materiële als op immateriële prikkels. De toename van normoverschrijdend gedrag, die de aanleiding vormde voor de discussies over onveiligheid en over waarden en normen, hangt zowel samen met een tekortschieten van formele controlemechanismen en sancties als met een gebrek aan sociale controle en internalisering van normen. In dit artikel is een theoretisch model geschetst van de onderlinge samenhang tussen deze coördinatiemechanismen.

Dit dynamische model laat zien hoe een proces van toenemende normoverschrijding, als dit eenmaal in gang is gezet, zichzelf kan versterken, doordat het leidt tot erosie van de sociale controle en van de norminternalisering, waardoor uiteindelijk ook formele controle en sancties minder effectief worden. Het model laat tevens zien dat het herstel van het oude evenwicht, waarin het merendeel van de bevolking zich normconform gedroeg, niet eenvoudig een kwestie is van het op het oorspronkelijke niveau terugbrengen van formele controlemechanismen. Er is sprake van een asymmetrisch proces, waardoor het herstel van eenmaal verloren gegane normen een veel grotere inspanning vergt dan het in het verleden kostte om de betreffende norm te handhaven. Vermindering van normoverschrijdend gedrag via de weg van intensivering van formele controle en sancties is hierdoor geen eenvoudige opgave.

Om normconform gedrag te herstellen is het daarom in het algemeen wenselijk om ook de wegen van versterking van sociale controle en bevordering van norminternalisering te bewandelen. Aangrijpingspunten hiervoor zouden kunnen liggen in de professionele ondersteuning bij de opvoeding van kinderen uit probleemgezinnen en de bevordering van normoverdracht in het onderwijs en via de publieke omroep. In het algemeen zijn deze twee alternatieven van sociale controle en norminternalisering door de overheid echter veel lastiger te stimuleren dan formele controlemechanismen, deels doordat zij daarvoor eenvoudigweg niet over de middelen beschikt en deels doordat dit stuit op een aantal elementaire grondrechten. Men kan zich echter met recht afvragen of dit laatste argument niet te snel wordt aangevoerd in situaties waarin deze grondrechten (zoals de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van meningsuiting) op gespannen voet staan met andere essentiële maatschappelijke waarden.

Tot slot is het goed erop te wijzen dat in dit artikel de wenselijkheid van bepaalde, breed gedeelde normen als een gegeven is aangenomen. Onder deze veronderstelling kunnen een toe-

name van normoverschrijdend gedrag en een afname van het aantal personen dat de norm onderschrijft als een ongewenste ontwikkeling worden aangemerkt. Het is echter zeker niet de bedoeling hiermee te suggereren dat iedere vorm van normoverschrijding en normverschuiving als onwenselijk moet worden aangemerkt. In iedere dynamische, open samenleving veranderen normen voortdurend: normen veranderen van karakter en oude normen maken plaats voor nieuwe. Er is geen reden om dit bij voorbaat als negatief – maar overigens evenmin als positief – aan te merken. Als een ‘traditionele’ norm eenmaal door een ‘modernere’ is vervangen, interpreteert de betreffende samenleving dit meestal als vooruitgang. Zo zullen de meeste Nederlanders de normverandering in de afgelopen decennia ten aanzien van homoseksualiteit (toenemende tolerantie) toejuichen. In een dergelijke situatie moet de in dit artikel geschetste neerwaartse spiraalbeweging eerder als een positieve ontwikkeling worden aangemerkt. Herstel van de oude norm is dan vanzelfsprekend – wellicht met uitzondering hiervan voor een kleine orthodoxe minderheid – niet aan de orde.

Bijlage bij ‘De dynamiek van normoverschrijding en normhandhaving’

Het nut van een individu kan worden geschreven als:

$$(1) \quad U_i = \hat{U}_i + (1-\gamma_i) G_i - (1-\gamma_i) S_i - \beta_i (1-\gamma_i) B_i - \beta (1-\gamma_i) R_i$$

Hierin is $\hat{U}_i$ een constante en:

$\gamma_i = 1$ indien men normconform handelt en $\gamma_i = 0$ indien men de norm overtreedt;

$\beta_i = 1$ indien men de norm onderschrijft en $\beta_i = 0$ indien men de norm niet onderschrijft;

G_i is de subjectieve waardering (het ‘nut’) van de opbrengst van normoverschrijdend gedrag;

S_i is de subjectieve waardering van de kans op een formele sanctie indien men betrappt wordt;

B_i is het gevoel van onbehagen ten gevolge van spijt, berouw of schuldgevoel indien men een norm overtreedt die men onderschrijft;

R_i is de subjectieve waardering van het reputatieverlies of de schaamte die men ervaart ten gevolge van informele sociale controle indien men de norm overtreedt en indien de gehele bevolking de norm onderschrijft;

β is de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft (d.w.z. de gemiddelde waarde van β_i).

Individu i zal γ_i zó kiezen dat U_i maximaal is. Hieruit volgt dat een individu zich normconform zal gedragen ($\gamma_i = 1$) indien de (subjectieve) opbrengst van normoverschrijdend gedrag kleiner is dan de (subjectieve) kosten, dat wil zeggen:

$$(2) \quad G_i < S_i + \beta_i B_i + \beta R_i$$

Is het rechterlid kleiner dan de linkerterm, dan zal individu i de norm overtreden. Stel nu dat iedereen de opbrengst van en de kans op een formele sanctie bij normoverschrijding gelijk waardeert, dat wil zeggen $G_i = G$ en $S_i = S$ voor alle i . Stel verder dat bij normoverschrijding de mate van onbehagen B_i en de mate van reputatieverlies R_i op de volgende wijze uiteenlopen binnen de bevolking:

$$\begin{aligned} B_i &= B - b \, i/N && \text{voor } i = 1, 2, 3, \dots, \beta N \\ &= 0 && \text{voor } i = \beta N + 1, \beta N + 2, \dots, N \\ R_i &= R - r \, i/N && \text{voor alle } i \text{ indien } r \leq R \text{ en voor } i < RN/r \text{ indien } r < R \\ &= 0 && \text{voor } i = RN/r \text{ indien } r < R. \end{aligned}$$

Hierin is N de bevolkingsomvang. De bevolking is dus gerangschikt naar aflopend onbehagen en aflopend reputatieverlies bij het overtreden van de norm. Voorwaarde (2) voor een individueel nutsmaximum bij normconform gedrag kan nu als volgt worden geschreven:

$$(3) \quad G - S < \beta_1 (B - b \, i/N) + \beta_2 (R - r \, i/N) = \beta_1 B + \beta_2 R - (\beta_1 b + \beta_2 r) i/N$$

Er zijn nu drie mogelijkheden voor een (kortetermijn-) evenwicht. Ten eerste kunnen alle personen die de norm onderschrijven deze ook naleven, dat wil zeggen $\gamma = \beta$ (waarin γ de gemiddelde waarde van γ_i is). Dan geldt in het evenwicht, waarin $i = \beta N$:

$$(4a) \quad G - S - B < (R - b - \beta r) \beta$$

$$(4b) \quad G - S > (R - \beta r) \beta$$

Voorwaarde (a) betreft de personen die de norm nog net onderschrijven en naleven en (4b) de personen die de norm net niet meer onderschrijven en niet naleven. Ten tweede is het mogelijk dat een deel van de personen die de norm onderschrijven deze niet naleeft (d.w.z. $\gamma < \beta$), omdat zij het risico van een formele sanctie, hun onbehagen en hun reputatieverlies niet vinden opwegen tegen de opbrengst van normoverschrijding. In dit geval geldt voor de marginale persoon die de norm naleeft ($i = \gamma N$ en $\beta_1 = 1$):

$$(5) \quad G - S - B - \beta R = -(b + \beta r) \gamma$$

Oftewel:

$$\gamma = \frac{B + \beta R - G + S}{b + \beta r}$$

- (6) Ten derde is het mogelijk dat een deel van de personen die de norm niet onderschrijven deze wel naleeft (d.w.z. $\gamma > \beta$), omdat zij de formele sanctie of het reputatieverlies indien zij betrapt worden zwaarder vinden wegen dan de opbrengst ervan. Voor de marginale persoon die de norm naleeft ($i = \gamma N$ en $\beta_i = 0$) geldt dan:

$$(7) \quad G - S - \beta R = -\beta r \gamma$$

oftewel:

$$\gamma = \frac{\beta R - G + S}{\beta r}$$

- (8) Als het deel van de bevolking dat de norm onderschrijft, β , zich op den duur aanpast aan het deel dat de norm naleeft, γ , zijn de tweede en derde van de hierboven besproken mogelijkheden, respectievelijk $\gamma < \beta$ en $\gamma > \beta$, geen stabiel evenwicht. Op langere termijn zal dan altijd gelden $\gamma = \beta$. Indien aanvankelijk geldt $\gamma < \beta$ kan het langetermijnevenwicht worden afgeleid door substitutie van β voor γ in vgl. (6). Hieruit kan worden afgeleid:

$$(9) \quad \beta^* = \frac{-(b - R) + \sqrt{(b - R)^2 - 4r(G - S - B)}}{2r}$$

Dit evenwicht β^* is een positief getal indien $G - S < B$ en $b < R$. De eerste voorwaarde houdt in dat degenen die het sterkst de norm onderschrijven deze nooit zullen overtreden, zelfs als dit geen enkel reputatieverlies met zich meebrengt. De tweede voorwaarde houdt in dat als de proportie van de bevolking die de norm onderschrijft afneemt, het reputatieverlies bij normoverschrijdend gedrag sneller afneemt (R) dan de intensiteit van de normonderschrijving van de resterende onderschrijvers toeneemt (b). Indien aanvankelijk geldt $\gamma > \beta$, dan nemen de proportie die de norm onderschrijft en het normconforme gedrag net zo lang toe tot de groep die de norm onderschrijft weer samenvalt met de groep die de norm naleeft, dat wil zeggen tot $\gamma = \beta$. In dit langetermijnevenwicht is het reputatieverlies van de 'marginale' persoon die de norm nog net naleeft hoewel deze persoon de norm niet onderschrijft, precies groot genoeg om deze persoon van normoverschrijding af te houden. Dit langetermijnevenwicht kan men bepalen door in vgl. (7) β voor γ te substitueren:

$$(10) \quad \beta^* = \frac{\sqrt{R + R^2 - 4r(G - S)}}{2r}$$

In het algemeen staat niet vast of in dit evenwicht de gehele bevolking de norm onderschrijft en naleeft of slechts een deel van de bevolking. Indien $R \leq r$ zal het in ieder geval niet om de gehele bevolking gaan, aangezien er dan mensen zijn die geheel ongevoelig zijn voor reputatieverlies.

Tot slot is het interessant na te gaan wat het effect is van immigratie van een groep die de heersende norm niet onderschrijft en bovendien zo weinig gevoelig is voor reputatieverlies dat hij de norm ook niet naleeft. Stel dat door immigratie de bevolking met een factor $\alpha > 1$ groeit. Laten we aannemen dat de samenleving zich in het evenwicht van vgl. (9) bevindt, waarin iedereen die de norm onderschrijft deze ook naleeft. Het aandeel van de bevolking dat de norm onderschrijft en naleeft, loopt dan in eerste instantie met een factor α terug, dat wil zeggen: $\beta_1 = \beta^* / \alpha$. Hierdoor neemt echter ook het potentiële reputatieverlies af voor degenen die de norm wel naleven, waardoor een deel van hen de norm alsnog gaat overtreden. Het nieuwe langetermijnevenwicht β_1^* is daardoor kleiner dan β^* / α , oftewel immigratie van personen die de norm niet onderschrijven tast ook de mate van normconform gedrag onder de autochtonen aan. Dit kan men als volgt aantonen. Aangezien zowel de helling van de 'onbehagencurve', b , als die van de 'reputatiecurve', r , een factor α groter wordt, moet in het nieuwe langetermijnevenwicht gelden:

$$(11) \quad (b - R + \beta^* r) \beta^* = (\alpha b - R + \beta_1^* \alpha r) \beta_1^*$$

Stel nu dat $\beta_1^* = \beta^* / \alpha$. Dan zou gelden:

$$(12) \quad (\alpha b - R + \beta_1^* \alpha r) \beta_1^* \geq (b - R/\alpha + \beta^* r/\alpha) \beta^* = (b - (R - \beta^* r)/\alpha) \beta^* = \\ (b - R + \beta^* r) \beta^* + (1 - 1/\alpha)(R - \beta^* r) \beta^* > (b - R + \beta^* r) \beta^*$$

want $\alpha > 1$ en $R - \beta^* r > 0$. Dit is strijdig met vgl. (11), zodat moet gelden $\beta_1^* < \beta^* / \alpha$.

Noten

1. Paul de Beer is bijzonder hoogleraar arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam en verbonden aan het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS) en aan De Burcht. Hij was secretaris van de projectgroep van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid die het rapport Waarden, normen en de last van het gedrag heeft opgesteld. Robert Mosch is verbonden aan De Nederlandsche Bank en was ten tijde van het schrijven van dit artikel als AIO verbonden aan de Vrije Universiteit, waar hij een proefschrift heeft geschreven over de rol en effecten van vertrouwen en sociaal kapitaal in de economie. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven en geeft niet noodzakelijkerwijs de opvatting van De Nederlandsche Bank weer. Correspondentieadres: Paul de Beer, AIAS, Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam (e-mail: p.t.debeer@uva.nl).
2. Een voorbeeld kan dit illustreren: als stedelingen in een dorp gaan wonen, bemerken zij op eens dat iedereen elkaar op straat groet. Als zij niet teruggroeten, worden zij raar aangekeken. Zij besluiten daarom dit gedrag over te nemen, hoewel zij dit vanuit hun stedelijke normbesef maar vreemd (niet normaal) vinden. Als de voormalige stedelingen lang genoeg in het dorp wonen, verklaren zij hun eigen groetgedrag voor zichzelf niet uit de omstandigheid dat zij bang zouden zijn voor 'sociale sancties' van andere dorpelingen. Zij houden zichzelf voor dat zij vinden dat men hoort te groeten. Groeten is de norm. Daarmee hebben zij de norm dan geïnternaliseerd. Sterker nog, als zij weer eens terugkeren in de stad, vinden zij het vreemd dat niemand teruggroet.
3. Het alternatief in de materiële kolom dat hier het meest op lijkt, is het afsluiten van een verzekering.
4. Alternatieven in de materiële kolom zijn het vindersloon voor de eerlijke vinder, een officieel lintje, of een subsidie voor energiebesparende maatregelen.
5. In dit concrete geval heeft de hoogte van C geen invloed op het gedrag van de individuen omdat de combinatie van beloning en straf reeds hoog genoeg is om normconform gedrag af te dwingen.
6. Deze paragraaf is gebaseerd op de bijlage bij hoofdstuk 4 van WRR (2003).

Literatuur

- Akerlof, G.A. (1980). A theory of social custom, of which unemployment may be one consequence. *Quarterly Journal of Economics*, 90, 749-775.
- Beer, P. de (2004). Normvervaging in Nederland: perceptie of realiteit? *Sociologische Gids* [te verschijnen].
- Butter, F.A.G. den, en R.H.J. Mosch (2003). Het nut van tegeltjeswijsheid. Waarden en normen als maatschappelijke smeerolie. *Hollands Maandblad*, 12, 34-40.
- Dekker, P., J. de Hart en P. de Beer, m.m.v. C. Hubers (2004). *De moraal in de publieke opinie. Een verkenning van 'normen en waarden' in bevolkingsenquêtes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schlicht, E. (2002). *Social evolution, corporate culture, and exploitation*. Institut zur Zukunft der Arbeit (IZA) Discussion Paper no. 651. Bonn: IZA.
- Tulder, F.P. van (1994). *Van misdaad tot straf: een economische benadering van de strafrechtelijke keten*. Sociale en Culturele Studies 21. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WODC (2001). *Criminaliteit en rechtshandhaving 1999. Ontwikkelingen en samenhangen*. Onderzoek en beleid, nr. 180. Den Haag: Ministerie van Justitie (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum).
- WRR (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Rapporten aan de Regering 68. Amsterdam: Amsterdam University Press.